

Bartosz Gołabek

Uniwersytet Jagielloński

<https://orcid.org/0000-0001-5679-9761>

OD NIEWYGODNEJ PRZESZŁOŚCI DO FATALNEJ WSPÓŁCZESNOŚCI

[Recenzja książki Nikołaja Epplego *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*, Новое литературное обозрение, Москва 2020]

FROM AN INCONVENIENT PAST TO A FATAL PRESENT

The article discusses and critically analyses, and evaluates the publication of Nikolai Epple *An Inconvenient Past. Memory of State Crimes in Russia and Other Countries*, published in Moscow in 2020. Both the substantive and formal aspects of the monograph were analyzed.

Keywords: Nikolay Epple, monograph, history of USSR, memory studies, Russia

ИЗ НЕУДОБНОГО ПРОШЛОГО В РОКОВОЕ НАСТОЯЩЕЕ

Статья содержит обсуждение, критический анализ и оценку работы Николая Эппле *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах* вышедшей в Москве в 2020 году. Оценка учитывает как содержательную, так и формальную сторону текста.

Ключевые слова: Николай Эппле, монография, история СССР, историческая память, Россия

Nie ma chyba bardziej urodzajnej przestrzeni dla nowoczesnych analiz z zakresu badań nad pamięcią społeczną (*memory studies*) niż współczesna Rosja, której państwo przynajmniej w dwóch ostatnich dziesięcioleciach praktycznie całkowicie przejęło pod kontrolę ten zakres samoidentyfikacji obywateli Rosji. Zainteresowanie rzetelnymi rosyjskimi badaniami w tym zakresie od dawna podsycały kolejne polityczne i społeczne przedsięwzięcia wzmagającego się putinizmu. Uzurpacja władzy oraz idące wraz z nią zawłaszczanie pamięci historycznej stworzyły dla współczesnego środowiska

prodemokratycznych rosyjskich okcydentalistów przestrzeń, a nawet konieczność, podjęcia fundamentalnej pokoleniowo debaty. Między innymi z tych przesłanek wynika fakt, iż praca rosyjskiego filologa, tłumacza i publicyisty Nikołaja Epplego (ur. 1977), która ujrzała światło dzienne w 2020 roku, bardzo szybko zdobyła w rodzimych kręgach intelektualnych niemały rozgłos i profesjonalne uznanie.

W odpowiedzi na bolesne i żywe społecznie emocje i potrzeby prestiżowa seria Библиотека журнала „Неприкосновенный запас”¹ prowadzonego od 1992 przez Irinę Prochorową ważnego moskiewskiego wydawnictwa — Nowoje Literaturnoje Obozrieni-je, nadała pracy Epplego szlachetną, stosowną dla podjętego tematu formę, a do debat i spotkań promujących książkę włączani zostali popularni w środowiskach antyreżimowych komentatorzy średniego pokolenia, tacy jak politolożka Jekatierina Szulman czy socjolog Grigorij Judin.

W momencie wprowadzenia na księgarskie półki publikacja w pewnym sensie, na co zwraca uwagę sam autor, odpowiadała na nieujawnione zbyt wyraźnie w przestrzeni publicznej, ale silnie rezonujące potrzeby rozwiązania problemów z przeszłością, gdzie historia i dyskusja o niej zastąpiły politykę. To chyba dość nieoczekiwany efekt uboczny inżynierii społecznej Kremla, polegającej na celowym i metodycznym wypieraniu polityki z aktywności obywatelskiej oraz dynamicznym dostrajaniu zbiorowej pamięci do swoich doraźnych potrzeb:

Главная, многократно отмеченная особенность современной российской действительности состоит в том, что история здесь заменила политику. По телевидению, в социальных сетях, на улице и на кухнях идет разбирательство не по поводу современности, а по поводу прошлого².

Aktualny format wojny Rosji przeciwko Ukrainie, który rozpoczął się 24 lutego 2022 roku, ukazał wydaną w 2020 roku publikację

¹ Библиотека czasopisma „Nienaruszalny Zapas”.

² Н. Эппле, *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*, Новое литературное обозрение, Москва 2020, s. 19.

Nikołaja Epplego szerokiej publiczności w nowym świetle. Na dawne państwowe przestępstwa zaczęły nakładać się zupełnie nowe, aktualizując rozważania o winie i odpowiedzialności. Publikacja Epplego zyskała rozgłos także poza środowiskiem specjalistów. Obok omówienia opublikowanego przez szanowaną popularyzatorkę wiedzy historycznej — Tamarę Eidelman³, a także długiego wywiadu z autorem, który wydała w maju 2022 roku Katierina Gordiejewa⁴, tekst doczekał się także polecającej recenzji ze strony stand-upera Wiktora Kopanicy. Autor książki odniósł się do tego faktu w sposób zdystansowany i ironiczny⁵, jednak zdaniem piszącego te słowa nie należy bagatelizować wejścia poważnej zarówno w treści, jak i formie pracy do najbardziej popularnych segmentów współczesnej kultury, a przede wszystkim nowej formy dotarcia z niewygodną tematyką „pod strzechy”. Nie ma chyba bowiem obecnie bardziej wyczulonego społecznie i szybciej reagującego na rzeczywistość rodzaju popularnej sztuki niż stand-up. „Nasza niewygodna terażniejszość stanie się niebawem niewygodną przeszłością” — głosi w swoim nagraniu Kopanica⁶, nawiązując do wojny w Ukrainie i wskazując przy tym na trzy perspektywy ucieczki od niewygodnej, wojennej terażniejszości: nie milczeć, nie wspierać, ale i nie oczekiwać dla swojej postawy poparcia. W szczególności ten ostatni warunek wydaje się kluczowy dla zrozumienia bieżącej społecznej kondycji Rosji, jednak wszystkie razem mogą stanowić *credo* autora *Неудобного прошлого...* („Niewygodnej przeszłości...”).

³ T. Eidelman, Николай Эппле „Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах”, 21.04.2021, <https://youtu.be/mh7OBtuZqmo?t=75> (6.07.2023).

⁴ Rozmowa w cyklu „Скажи Гордеевой”. Do lipca 2023 roku wywiad ten zebrał blisko dwa miliony wyświetleń w serwisie YouTube. Николай Эппле: „В этой иерархии сила важнее ценностей”, <https://www.youtube.com/watch?v=T7UEcXDZiWU> (6.07.2023).

⁵ Wpis na profilu Nikołaja Epplego w sieci społecznościowej Facebook: <https://www.facebook.com/nikolay.epplee/posts/pfbid0mBumHP6bhSRN2uk8p1aqW5s5X37jWtoRdugY4ubuAcb6Ka8g2CUoiw6ZGW8FXvAl> (6.07.2023).

⁶ Zob. serwis YouTube: В. Копаница, Неудобное прошлое: как принять преступления своей страны?, https://www.youtube.com/watch?v=1IGcn_pdWpk&t=17s (6.07.2023).

Nikołaj Epple przygotowując swą pracę, już wcześniej wychwycił „rozpalenie pamięci” wśród młodszego pokolenia i otwarcie się na przyjęcie historycznej prawdy. Jego rozważania zbiegły się w czasie z opublikowaniem w 2019 roku ponaddwugodzinnego dokumentu młodego dziennikarza i youtubera Jurija Dudia pt. *Колыма — родина нашего страха* („Kołyma — ojczyzna naszego lęku”). Tekst ten zdobył ogromną popularność⁷. Kiedy zestawimy te elementy razem, to w sposób oczywisty dostrzeżemy, że pierwsze wrażenie wynikające z tytułu publikacji, iż rozprawa Epplego będzie dotyczyć jedynie przeszłości, jest mylące. Praca ta bowiem, w sposób zasadniczy odnosi się do rosyjskiej przyszłości, a kluczowe wnioski, które z niej wynikają, są nakierowane na młodsze pokolenie niezależnie myślących Rosjan. Nowa trauma — mówił w podcaście Meduzy Epple⁸ — wcale nie anuluje tej starej, ale ją aktualizuje i wymusza intensyfikację pracy nad rozpoznaniem historii.

Struktura rozmieszczonego na 576 stronach tekstu książki *Неудобное прошлое...* jest bardzo przejrzysta. Trzy główne części zatytułowane są *Анамнез* („Anamnezis”), *Анализ* („Analiza”) i *Синтез* („Synteza”). Każda z nich zawiera wstęp oraz sześć równych podrozdziałów, opisujących odpowiednio w pierwszej części — stan i uwarunkowania rosyjskiej pamięci historycznej, w drugiej części — analizę przykładów pracy z pamięcią historyczną w wybranych państwach świata, a w trzeciej części — próbę zaprojektowania nowego porządku dla pamięci społecznej w Rosji. Pracę wieńczy dodatek do rozdziału 3 oraz zestawienie wybranej literatury.

Pierwsza część stanowi diagnostyczny przegląd spektrum zjawisk dotyczących upaństwowienia rosyjskiej pamięci historycznej

⁷ Dokument Jurija Dudia pt. *Колыма* odtwarzany był ponad 28 milionów razy. Пор. вДудь, *Колыма — родина нашего страха / Kolyta — Birthplace of Our Fear*, 23.04.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=oo1WouI38rQ&t=7217s> (6.07.2023).

⁸ *Общество в России раскололось. А русские, кажется, могут стать нацией отверженных. Как это исправить? Разговор с автором „Неудобного прошлого” Николаем Эппле*, <https://meduza.io/episodes/2022/03/15/obschestvo-v-rossii-raskololos-a-russkie-kazhetsy-a-mogut-stat-natsiey-otverzhennyh-kak-eto-ispravit-razgovor-s-avtorom-neudobnogo-proshlogo-nikolaem-epple> (6.07.2023).

i węzłowych tematów. Jest to diagnoza ukazująca brutalne i fałszywe państwo pasożytujące na słabiej tkance prywatnej pamięci o represjach wyrządzonych przez to właśnie państwo i traumach nimi spowodowanych. W tej prywatnej pamięci zawierają się historyczne tożsamości narodów włączonych do ZSRR oraz współczesnej Rosji. Epple choć zdaje się indywidualnej pamięci tych narodów przychylny, i na przykład z uznaniem wypowiada się o próbach literackich rekonstrukcji prowadzonych przez scenarzystkę i pisarkę tatarskiego pochodzenia Guzel Jachinę, to jednak gubi z radaru analitycznej empatii Kaukaz Północny i Czeczenię. Istnienie Czeczenii wewnątrz Rosji i jej walka o niepodległość to kliniczny wręcz przypadek historycznego zakłamania zarówno XX, jak i XXI wieku. Autorowi w jakiś sposób udaje się ukryć tę kwestię w pojemniejszych kategoriach społecznych.

Mikroskopowe wręcz sekwencjonowanie sowieckich traum i tragedii jest tu przełożone na język współczesnej polityki historycznej z chłodną i celną oceną putinowskiego społecznego historyzmu, określonego tu jako *doktryna totalnej kontynuacji*. Cechuje ten system przede wszystkim świadome przemilczenie i uchylene się od uznania terroru i zła czasów sowieckich, eksponowanie sukcesów ZSRR, a przede wszystkim kanonizacja sowieckiego zwycięstwa nad hitlerowskimi Niemcami. W tej triadzie rozkwitł między innymi egzotyczny dla wielu, a w rzeczywistości obrazoburczy dla milionów ofiar pogląd, iż Józef Stalin był efektywnym managerem, a późny stalinizm jest wartościowym wzorem do naśladowania. W ten sposób, zwraca uwagę Epple, rosyjskie państwo próbuje kompensować swoją słabość, poszukując źródła mocy w totalitarnym i zbrodniczym reżimie swojej przeszłości. Równoważenie stalinowskich zbrodni domniemanymi sukcesami identyfikowane jest także jako odruch obronny słabego rosyjskiego państwa przed zrównaniem epoki stalinizmu z niemieckim nazizmem. Prowadzi to do politycznej krystalizacji doktryny totalnej kontynuacji i wytycza szlak ucieczki od rosyjskiej wersji, znanej w polskiej publicystyce jako kategoria „pedagogiki wstydu”, w zakłamaną wizję przeszłości.

Słabość tożsamości historycznej Rosji pod wodzą Władimira Putina ujawnia się między innymi w tępych zwalczaniu kolejnych oby-

watelskich aktywności rewitalizujących i przywracających społeczną pamięć o tragicznej przeszłości z jednoczesnym pozorowaniem troski o upamiętnienie jej bohaterów. Najbardziej symptomatyczny wydzźwięk przybierają w tym kontekście proces krajoznawcy, historyka Jurija Dmitrijewa, i wyrok na niego, wielokrotnie wzmiankowane przez Epplego na kartach jego pracy. Szef karelskiego oddziału Stowarzyszenia „Memoriał”⁹ Dmitrijew od wielu lat prowadził badania i poszukiwania miejsc pochówku ofiar represji stalinowskich w Karelii. Jeszcze w 1997 roku udało mu się zidentyfikować masowe groby z lat 30. XX wieku na uroczysku Sandarmoch nieopodal Miedwieżjegorska, gdzie wedle różnych szacunków spoczywa od 6 do 9 tysięcy ofiar stalinowskiej opresji. Niestety rosyjska Prokuratura Federalna w 2016 roku inkryminowała Dmitrijewowi tworzenie materiałów pornografii dziecięcej. 30 października 2017 roku, kiedy w Moskwie w obecności prezydenta Putina i między innymi wdowy po autorze *Archipelagu GULAG*, sowieckim dysydencie Aleksandrze Sołżenicynie — Natalii odsłaniano pomnik ofiarom represji politycznych „Ściana boleści”, w Petrozawodzku trwał proces jednego z najbardziej aktywnych współczesnych rosyjskich bojowników o pamięć ofiar represji. Stowarzyszenie „Memoriał” i wszyscy znający okoliczności śledztwa uznali proces i oskarżenia za motywowane politycznie. Nawet autor projektu pomnika Georgij Frangulan zarejestrował wyraz poparcia Dmitrijewa, którego ostatecznie sąd skazał najpierw na 13 lat kolonii karnej wzmocnionego rygoru, przedłużając następnie wyrok do lat 15¹⁰.

Pomnik ofiarom represji został odsłonięty i choć stanął w centrum Moskwy, to w niezbyt korzystnym, jak twierdzi wielu, dla

⁹ O historii i zasługach Stowarzyszenia Historyczno-Oświatowego, Dobroczynnego i Obrony Praw Człowieka „Memoriał” w polskiej literaturze patrz m.in. P. Mitzner, *Memoriał, droga do Rosji*, Instytut Książki — Nowaja Polska, Kraków–Warszawa 2015.

¹⁰ Ostateczny wyrok z 27 grudnia 2021 roku podtrzymał w procesie odwoławczym 15 marca 2022 roku Sąd Najwyższy Karelii. Stowarzyszenie „Memoriał”, w którego prace zaangażowany był Dmitrijew, zostało już do tego czasu po ciągnącym się od listopada 2021 roku procesie zlikwidowane. Formalnie stało się to po ostatnim oddaleniu apelacji przez Sąd Apelacyjny Federacji Rosyjskiej 5 kwietnia 2022 roku.

wzmocnienia siły jego symboliki miejscu – na styku Obwodnicy Sadowej i Prospektu Sacharowa. Punkty pamięci o tak silnej wymowie powstają bardzo często w miejscach, które swą ekspresją wyrazu i skojarzeń wzmacniają przekaz i ideę upamiętnienia. Epple powołuje się tu na przykład niemiecki, gdzie berliński Pomnik Pomordowanych Żydów Europy sąsiaduje bezpośrednio z bodajże najważniejszym miejskim symbolem stolicy Niemiec — Bramą Brandenburską¹¹.

Takie upamiętnienie ofiar represji w Rosji Putina nie mogło jednak się udać, a wszelkie oddolne ważne inicjatywy upamiętniające ofiary terroru, jak choćby akcja „Przywrócenie imion” czy „Ostatni adres”, zostały medialnie zmarginalizowane i wyłączone z powszechnej debaty. W konfrontacji ze społeczną pamięcią o przeszłości zwyciężyło państwo, które całą swą siłą i autorytetem mundurów, między innymi mundurów weteranów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, a potem przebranych w te mundury oficerów dawnego KGB, jak miało to miejsce 9 maja 2023 roku, zepchnęło na margines życia publicznego, a także stłumiło wszelkie prywatne historyczne refleksje świadomej części rosyjskiego społeczeństwa.

Epple wnioskuje jednak, zwracając się ku przeszłości, że mimo wszystko nie da się ukryć zbrodni, trzeba je ujawnić i odnieść się do nich. Wydobicie się z sowieckiej świadomości jest trudne, bo Rosjan otacza przecież sowiecka kultura materialna, instytucje państwa oraz mechanizmy społeczne przejęte z ZSRR. A przede wszystkim strach i wzajemny brak zaufania. By zobrazować to uczucie, podaje przykład tragicznego incydentu, który miał miejsce w Kołpaszewskim Jarze — na urwistym brzegu rzeki Ob, około 270 kilometrów na północny zachód od Omska. Ukrywane i przemilczane latami zbrodnie popełnione w więzieniach NKWD dały o sobie znać za sprawą przyrody w najokrutniejszy z możliwych sposobów. Nocą, przed świętem 1 maja 1979 roku, po zejściu kry lodowej, rzeka rozerwała skarpe brzegową, odsłaniając miejsce masowego pochówku około 4000 ofiar Kołpaszewa. Uczestnicy świątecznego, majowego pochodu zobaczyli spływające rzeką ciała ofiar stalinowskiego terroru. Władze zdecydowały się usunąć niewygodne ślady

¹¹ Н. Эппле, *Неудобное прошлое...*, s. 306.

zbrodni poprzez sprowadzenie nad brzeg holowników, których śruby wprowadzone na maksymalne obroty miały z sobą w wodzie ziemię, łód i ekshumowane przez przyrodę ciała ofiar terroru. Specjalne brygady wyławiały zaś niezmielone szczątki i drobny je ręcznie na mniejsze elementy, część zaś wydobytych na brzeg ciał potajemnie grzebano. To zdarzenie zdaniem Epplego wskazuje na dwa ważne wątki w kontekście pamięci historycznej. Po pierwsze, nie da się ukryć zbrodni na zawsze, bo prędzej czy później wyjdzie ona na jaw. Po drugie, jeśli nawet świadome społeczeństwo będzie udawało, że nic się nie stało, to państwo upomni się o swoje i wyrwie ze świętego spokoju ludzi, wzywając ich do kontynuowania zbrodni, jak choćby we wskazanej historii wyławiania i mielenia ciał ofiar, czyniąc ich w ten sposób współodpowiedzialnymi. Niestety, nie trzeba było długo czekać od opublikowania tych proroczych fraz w rozprawie Epplego, aby przekonać się, że opisany przez niego scenariusz rozmywania odpowiedzialności działa doskonale i dziś, kiedy Kreml mobilizuje swych biernych dotąd często obywateli do wojny przeciw Ukrainie.

Po części diagnostycznej przychodzi czas na analizę, tak bowiem zatytułowana jest druga część studium Epplego. Jest to właściwie próba funkcjonalnego przeglądu modeli radzenia sobie z „niewygodną przeszłością”, które funkcjonują w dobranych przez autora z namysłem krajach świata. To, co „niewygodne” jest dziś, w przeszłości stanowiło tam o niemożliwym do uniesienia cierpieniu złożonym z krwi, łez, społecznej zdrady, brutalnie zadanej śmierci, i o palącym od wewnątrz strachu. Do analizy autor wskazał przykłady różnych państw i narodów, w których realna okazała się dyskusja wewnątrz społeczeństw na temat ich rozdarcia i samozałudy. Pomiar stopnia przeprogramowania myślenia o przeszłości realizowany jest na kilku oddalonych od siebie geograficznie, ale i mentalnie przykładach. Celem ma być zademonstrowanie, w miarę możliwości pełnego, zakresu rozpraw z przeszłością.

Po pierwsze, autor zakłada, że nowe patrzenie na trudną historię może być zainicjowane zarówno „z zewnątrz”, tak np. w przypadku Niemiec, jak i „od wewnątrz” — to z kolei przypadek wojskowej dyktatury pod wodzą Jorge Rafaela Videli w Argentynie w latach

1976–1983. Drugim kryterium doboru, chyba dla autora najważniejszym, są istotne podobieństwa z sytuacją w Rosji. W tym kontekście mowa jest o Hiszpanii, w której starano się zablokować rozmowy o zbrodniach dyktatury generała Francisco Franco w imię otwarcia się na przyszłość. Trzeci, bliski, jak sądzi Epple, rosyjskiego schemat to Japonia, z jej dumnym przekonaniem o swojej „szczególnej drodze” i niechęcią do porzucenia swych destrukcyjnych ambicji z czasów II wojny światowej. Dla oceny sytuacji w podzielonym społeczeństwie ważny jest z kolei przykład Republiki Południowej Afryki, z wypracowaną tu kompromisowo Komisją Prawdy i Pojednania. Po czwarte, wzmocnienie bliską kulturowo perspektywą — spojrzenie na kraj z Europy Wschodniej, którego rozliczenie z własną komunistyczną przeszłością — choć nie tylko z nią — należy do ciekawych przykładów nieustającej pracy w dyskusji. Jest to przykład Polski. Można także przyjąć za autorem, w pewnym uproszczeniu, regionalny model charakteru rozliczenia się z przeszłością, gdzie Argentyna reprezentuje w pewnym zakresie świat latynoamerykański, Japonia — Azję, a Polska — element wschodnioeuropejski.

Materiał analityczny został skonfigurowany w sposób przemyślany, czytelny, planowy. Sam jego dobór świadczy o pogłębionych studiach nad poszczególnymi przypadkami. Wszystkie wskazane tu kraje zmagają się z ropiejącymi ranami po wojnach domowych i wojnach z innymi narodami, ale przede wszystkim cierpiały, a po części wciąż cierpią, na nawracający, a zatem chroniczny brak zaufania wobec swoich podzielonych elit. Każdy z rozdziałów tej części jest poświęcony innemu krajowi i dzięki precyzyjnemu podejściu autora może stanowić niezależny szkic. To bardzo ciekawie poprowadzone rozważania oparte na zaktualizowanej rzetelnej wiedzy na temat przeszłości. Rozdziały te zawierają także komentarze dotyczące aktualnych dyskusji, które podtrzymują emocje związane z nierozliczoną przeszłością. Starannie uporządkowana wiedza historyczna łączy się tu z kulturoznawczą przenikliwością autora, dla którego nie ma niewygodnych przestrzeżeń do analizy. Nie ulega wątpliwości, że te skrupulatne studia przypadku zostały przygotowane w ramach naukowej międzynarodowej współpracy

i dyskusji na temat debaty o historii na świecie. Świadczy o tym nie tylko staranny *research* autorski, ale także forma, w jakiej przekazany został zebrany materiał. Dowody na umiędzynarodowiony charakter analizy można odnaleźć choćby w podziękowaniach, które Epple kieruje do liczного grona badaczy z całego świata, w tym także do polskiego uczonego Michała Bilewicza, znawcy problematyki psychologii stosunków międzygrupowych.

Z punktu widzenia polskiego odbiorcy warto skupić chwilę uwagi na podrozdziale dotyczącym zmagania z historią w kraju nad Wisłą. Autor w rozdziale *Польша, или бремя жертвы* („Polska albo brzemień ofiary”) omawia tu praktycznie całe bogate spektrum polskich sporów o przeszłość, choć bibliografia do tej części pracy ma nieco jednostronny charakter¹². Zwłaszcza fragmenty poświęcone rozważaniom o odpowiedzialności za sowiecką przeszłość są szczególnie znaczące także w dzisiejszej Polsce, w której spór na ten temat, mimo upływu lat, zdaje się nie wygasać. Proces nad przywódcami stanu wojennego, w szczególności nad Wojciechem Jaruzelskim, odpowiedzialnym także między innymi za masakrę robotników w 1970 roku, nie znalazł zakończenia z powodu śmierci oskarżonego w 2014 roku¹³. Jeszcze po śmierci generała próbowano zdefiniować granice sprawiedliwości w jego sprawie. Sprzyjający

¹² Wybrana bibliografia, która dotyczy rozdziału o Polsce, jest poświęcona przede wszystkim historii relacji polsko-żydowskich, a dokładniej polskiego antysemityzmu, wskutek czego czytelnik mógłby odnieść wrażenie, że to jedyny skomplikowany element polskiej tożsamości historycznej. Oprócz ważnego i wskazanego tu tekstu Andrzeja Ledera *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej* (2014) bibliografia mogłaby być uzupełniona zapewne przynajmniej o kilka kluczowych publikacji, które poświęcone są stanowi wojennemu albo przełomowi politycznemu w Polsce. Poznanie takich nazwisk polskich badaczy, jak Andrzej Paczkowski (*Wojna polsko-jaruzelska...*, 2006), Antoni Dudek (*Reglamentowana rewolucja...*, 2009), Paweł Kowal (*Koniec systemu władzy...*, 2015), Jan Skórzyński (*Okrągły stół...*, 2019) mogłoby znacząco rozszerzyć perspektywę rosyjskiego czytelnika.

¹³ Z punktu widzenia omawianej tu publikacji bardzo interesujące w tym kontekście jest zapoznanie się z umykającymi często uwagi wyjaśnieniami złożonymi przez Wojciecha Jaruzelskiego przed sądem. Patrz: W. Jaruzelski *Być może to ostatnie słowo (wyjaśnienia złożone przed sądem)*, Wydawnictwo Comandor, Warszawa 2008.

wnioskodawcom rządzących z Prawa i Sprawiedliwości prezydent Andrzej Duda w 2018 roku, jak tłumaczył — z powodów „prawnych”, zawetował jednak wbrew nadziejom pomysłodawców ustawę „o pozbawianiu stopni wojskowych osób i żołnierzy rezerwy, którzy w latach 1943–1990 swoją postawą sprzeniewierzyli się polskiej racji stanu”. Co ciekawe, część zapisów dotyczyła przede wszystkim członków Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego, czyli pozakonstytucyjnego organu, który — przynajmniej oficjalnie — administrował Polską Rzeczpospolitą Ludową w czasie stanu wojennego. Rada składała się z 22 oficerów, na jej czele stał gen. armii Wojciech Jaruzelski, ówczesny I sekretarz Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, premier i minister obrony. „Nie możemy w Polsce przywracać sprawiedliwości, jednocześnie wprowadzając niesprawiedliwe rozwiązania” — powiedział na konferencji prasowej prezydent Duda¹⁴. Projekt tego prawa powstał w Ministerstwie Obrony Narodowej. Prace nad ustawą zainicjował były minister obrony Antoni Macierewicz, który skądinąd w 2022 roku, już dawno po zamknięciu drogi Jaruzelskiego do degradacji, został odznaczony przez prezydenta Dudę najwyższym polskim odznaczeniem — Orderem Orła Białego. Postać i biografia generała Jaruzelskiego, zmarłego — warto tu dodać — w wieku 90 lat w warszawskim szpitalu, mogłyby wystarczyć za opowieść o moralno-etycznej, ale i formalnoprawnej komplikacji dziejów XX-wiecznej Polski.

Epple słusznie wskazuje na istotę sporu wokół przywódców stanu wojennego, która sprowadza się do ustalenia, czy Jaruzelski i jego otoczenie chronili Polskę przed interwencją, czy wręcz przeciwnie — wzmacniali sowiecką obecność w Polsce. Jest to jedynie część obrazu. Patrząc z innej perspektywy, polityczny patron prezydenta Dudy, prezydent Lech Kaczyński, w lutym 2006 roku, nawiązując wprost do barwnej biografii Jaruzelskiego, podpisał postanowienie o odznaczeniu generała Krzyżem Zesłańców Sybiru. Po ujawnieniu tego faktu Kancelaria Prezydenta podała, że jej pracownicy wbrew woli prezydenta oraz bez wiedzy i zgody dy-

¹⁴ Źródło: *Weto Prezydenta do tzw. ustawy degradacyjnej*, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/weto-prezydenta-do-tzw-ustawy-degradacyjnej>, 919 (6.07.2023)

rektora Biura Kadr i Odznaczeń, wpisali nazwisko generała na listę odznaczonych i skierowali do podpisu prezydentowi. Miesiąc później Jaruzelski zwrócił prezydentowi to odznaczenie. Rzecz jasna, w pracy Epplego nie było miejsca na tak szczegółową i wnikliwą analizę współczesnego polskiego sporu o przeszłość. Trzeba jednak przyznać, że autor z nieczęstą dla rosyjskiej przestrzeni precyzją opisuje postawy stron polskiego sporu względem polityki historycznej i polityki pamięci. Nie brakło tu także pewnych uproszczeń, jak choćby dotyczących wyników wyborów z 4 czerwca 1989 roku, które zdaniem Epplego w obliczu klęski nie pozostawiły Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej nic innego, jak tylko zlikwidować się. Wczytanie się w głosy świadków historii stawia takie nazbyt publicystyczne tezy w nieco odmiennym świetle. W obszernej rozmowie z Jackiem Żakowskim Bronisław Geremek, jeden z architektów polskich przemian demokratycznych, zaznaczył, że wynik czerwcowych wyborów naruszył bezpieczeństwo reżimu do tego stopnia, że w kierownictwie aparatu partyjnego powstała znacząca grupa opowiadająca się za unieważnieniem wyniku wyborów¹⁵. Historia potoczyła się jednak inaczej. Rok 1989 był rokiem polskich cudów — stwierdza Żakowski w posłowie¹⁶ i jest w tym spostrzeżeniu niemało racji. Te wybrane wątki z polskiej debaty pokazują, jak bardzo skomplikowane są procesy wewnętrzne w poszczególnych społeczeństwach, i dowodzą, że bez koniecznych skrótów i idących za nimi uproszczeń zestawione wraz z innymi przykładami ze świata rozważania na temat pamięci historycznej nie byłyby możliwe.

Epple nie wydaje się także w ogóle zakładać siły przypadku i wpływu osobowości aktorów politycznych na bieg porozumienia się reprezentantów elity państwa oraz pozostałej części społeczeństwa względem własnej przeszłości. Patrzy na sprawę systemowo, a przynajmniej przypadek Polski takie spojrzenie utrudnia.

Jako że studium ma charakter swoistego raportu czy też instrukcji — wiedzie nas od politycznej diagnozy, poprzez swoiście międzynarodowe badanie, aż do rozstrzygnięcia w postaci części

¹⁵ Patrz: J. Żakowski, *Rok 1989. Geremek opowiada, Żakowski pyta*, wyd. II rozsz., Wydawnictwo Agora, Warszawa 2008, s. 218.

¹⁶ Tamże, s. 415.

zatytułowanej *Синтез*. Na skali trudności związanej z opracowaniem planu dla wyjścia Rosji z historycznego zakłamania jedną z największych przeszkód jest kategoria przebaczenia, tak sprawnie rozgrywana i manipulowana przez Kreml. Zawieszone pytanie, które wielokrotnie powraca w różnych konfiguracjach w studium Epplego, dotyczy kwestii dla Rosji fundamentalnej — kto, komu i co ma przebaczyć? Zasadniczym problemem jest brak możliwości spotkania przeciwnych stron — oprawców i ofiar, zastrzega autor. Przebaczenie na poziomie mikro nie jest możliwe, a na poziomie makro wymaga wielkiej intelektualnej i emocjonalnej inwestycji.

Na podstawie analiz i dociekań, które w toku lektury, ze względu na styl i formę narracji stają się jakby mimowolnie także własnością odbiorcy rozprawy, autor podejmuje próbę zdefiniowania warunków brzegowych, które będą konieczne do rozstrzygnięcia problemu rosyjskiej pamięci o złej przeszłości. To kilka punktów, które są wynikiem refleksji nad modelami z innych kultur i próbą ukształtowania rosyjskiej odpowiedzi. Po pierwsze, według Epplego podstawą tego procesu powinno być spojrzenie na problem od wewnątrz, a nie model „norymberski”, narzucony z zewnątrz, jak słynne powojenne procesy niemieckich nazistów. Po drugie, proces ten powinien przede wszystkim wynikać z założenia, że istotne jest opisanie zakresu odpowiedzialności za tragedię milionów, a nie samo osądzenie zbrodniarzy. To powinien być osąd, a nie sąd. Po trzecie, powinno być to działanie maksymalnie angażujące różne polityczne i społeczne siły, tak aby stało się dla wszystkich zainteresowanych stron jak najbardziej korzystne, oferując przy tym możliwość wypracowania wspólnej oceny i opinii o tragicznej przeszłości. Jednolita identyfikacja problemu da podstawę do stworzenia zbiorowej tożsamości. Wreszcie w procesie tym powinno się zakładać możliwie szeroką popularyzację wiedzy o państwowych przestępstwach przeszłości¹⁷. Wybitna rosyjska edukatorka historyczna Tamara Eidelman widziałaby na czele specjalnej ozdrowiającej Rosję komisji Nikołaja Epplego¹⁸, choć nie dostrzega w jego politycznym projekcie pewne-

¹⁷ Н. Эппле, *Неудобное прошлое...*, s. 279.

¹⁸ Т. Eidelman, *Николай Эппле „Неудобное прошлое...”* ...

go deficytu, którym jest praktycznie całkowity brak odniesień do edukacji historycznej. W kończącym książkę dodatku do rozdziału 3 poświęconym infrastrukturze Rosyjskiej Metakomisji Prawdy i Pojednania proponowane są upamiętnienia, badania naukowe i popularyzacja tychże badań, jednak brakuje elementu utrwalającego — programu edukacyjnego dla nowych pokoleń Rosjan. Bez tego nieodwracalność i skuteczność programu prawdy i pojednania będzie wątpliwa¹⁹.

Czy współczesną Rosję, w której króluje kult przemocy i siły, stać na samodzielny wysiłek rozliczeniowy? Czy możliwe jest dziś zwrócenie się ku ofiarom, a zatem słabości? W Rosji społeczne zapotrzebowanie na siłę państwa, która wiązana jest z przemocą, nie maleje. Obserwując tragedię ciągnącej się już kilkanaście miesięcy wzmożonej wojny w Ukrainie, uprzedzającą jej rozpoczęcie likwidację stowarzyszenia „Memorial”, demontaż tabliczek z akcji „Ostatni adres”, pełzającą restalinizację, ale może przede wszystkim potoki emigrantów rosyjskich wybierających przyszłość poza Rosją, wobec państwowej przeszłości w Rosji, niewiele wskazuje na potencjał historycznego katharsis.

Nie mniej istotny jest również problem wiarygodności hipotetycznych reformatorów rosyjskiej tożsamości historycznej. Wciąż dużą niewiadomą, słusznie często wskazywaną jako moralna słabość liberalnych i antyreżimowych elit rosyjskich, jest nieczytelny stosunek do kolonizacyjnej przeszłości i teraźniejszości. Rozważając tekst Nikołaja Epplego w tym wymiarze, można dojść do wniosku, że jest on przykładem wprost potwierdzającym te wątpliwości. nierozstrzygnięte przez autora studium pozostaje pytanie, czy można oddzielić kwestie terroru państwowego od zakresu imperialistycznej i kolonizatorskiej agresji. Dziś najbardziej spatologizowanym przykładem tego brutalnego i wyniszczającego moralnie obie strony procesu kolonizacji jest Czeczenia, którą Putin oddał

¹⁹ Na uwagę zasługuje digitalizacja zasobów, możliwych do wykorzystania w edukacji, związanych ze społeczną pamięcią. Taki walor wnosi online galeria „Sandarmoch” przygotowana przez zespół czeskiego stowarzyszenia Gulag.cz oraz rosyjską Fundację Iofe z okazji 25-lecia zidentyfikowania miejsca poligonu zagłady na karelskim uroczysku Sandarmoch. Por. *Sandarmoch*, <https://pines.mapofmemory.org> (6.07.2023).

we władanie klanowi Ramzana Kadyrowa, a ten drugi z kolei za-
władnął politycznym bezpieczeństwem Kremla. Uważna lektura
Epplego nasuwa obserwację, iż być może poddając się naciskowi
autocenzury, zrezygnował on z analizy przykładów niewygodnej
przeszłości Francji czy Wielkiej Brytanii wraz z ich kolonizator-
ską przemocą. Mogły one przecież znakomicie posłużyć opowie-
ści o rozliczeniu z imperialną przeszłością. A poradziecka tragedia
Czeczenii, którą tak intensywnie zajmował się poważany przez
Epplego „Memoriał”, jest jednak wielką nieobecną w polu widzenia
Неудобного прошлого...

Percepcja książek zmienia się pod wpływem zmian zachodzących
w społeczno-politycznym otoczeniu. Dlatego też w drugiej poło-
wie 2023 roku książka Epplego to już nie tylko publikacja o wyjściu
z traumy, ale o politycznej megareformie, która jest nadzieją na nową
Rosję. To podręcznik dla przyszłych kreatorów postputinowskiej
polityki, kiedykolwiek ona nie nadejdzie. Jest to literatura, z której
przekazem mierzyć się będą ci, którzy są zwolennikami wyjścia Ro-
sji z obłądu samoreplikującej się dyktatury. Po propozycji Epplego,
w rosyjskiej liberalnej elicie intelektualnej powinna zadomowić się
atmosfera, która zablokuje możliwość łatwego odcięcia się od niewy-
godnej przeszłości i przejścia nad nią do porządku dziennego. Trud-
ne i nieoczywiste próby rozliczeń podjęte po puczach, zamachach
stanu, krwawych dyktaturach i reżimach w Argentynie, Hiszpanii,
Niemczech, Japonii, Afryce Południowej czy nawet Polsce, mogą sta-
nowić dla takiej postawy wartościowy przykład.

Nikołaj Epple jest głęboko świadomy konieczności demokraty-
zacji Rosji i, choć z pewnymi wciąż ryzykownymi wyłączeniami
(kolonizatorski imperializm), złożył do publicznej dyskusji raport,
w którym podjął być może najważniejszą we współczesnej rosyj-
skiej debacie próbę zaprojektowania rozliczenia się z przeszłością,
ale i ze spętaną w niej terażniejszością.

REFERENCES

Dudek, Antoni. *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*. Kraków: Arcana, 2009.

- Eidelman, Tamara. "Nikolay Epplé 'Neudobnoye proshloye. Pamyat' o gosudarstvennykh prestupleniyakh v Rossii i drugikh stranakh." 21.04.2021. <https://www.youtube.com/watch?v=mh7OBtuZqmo&t=2s>. Accessed 6 July 2023 [Eidelman, Tamara. "Николай Эппле 'Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах.'" 21.04.2021. <https://www.youtube.com/watch?v=mh7OBtuZqmo&t=2s>. Дата обращения: 6 июля 2023].
- Epplé, Nikolay. *Neudobnoye proshloye. Pamyat' o gosudarstvennykh prestupleniyakh v Rossii i drugikh stranakh*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2020 [Эппле, Николай. *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*, Москва: Новое литературное обозрение, 2020].
- Jaruzelski, Wojciech. *Być może to ostatnie słowo (wyjaśnienia złożone przed sądem)*. Warszawa: Wydawnictwo Comandor, 2008.
- Kopanitsa, Viktor. "Neudobnoye proshloye: kak prinyat' prestupleniya svoey strany?" 6.02.2023. Accessed 6 July 2023. https://www.youtube.com/watch?v=1IGcn_pdWpk&t=4s [Копаница, Виктор. "Неудобное прошлое: как принять преступления своей страны?" 6.02.2023. https://www.youtube.com/watch?v=1IGcn_pdWpk&t=4s. Дата обращения: 6 июля 2023].
- Kowal, Paweł. *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986–1989*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2015.
- Leder, Andrzej. *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2014.
- Mitzner, Piotr. *Memoriał, droga do Rosji*. Kraków–Warszawa: Instytut Książki — Nowaja Polska, 2015.
- "Obshchestvo v Rossii raskololos'. A russkiye, kazhetsya, mogut stat' natsiyej otverzhennykh. Kak eto ispravit'. Razgovor s avtorom 'Neudobnogo proshlogo' Nikolayem Epplé." <https://meduza.io/episodes/2022/03/15/obschestvo-v-rossii-raskololos-a-russkie-kazhetsya-mogut-stat-natsiyej-otverzhennykh-kak-eto-ispravit-razgovor-s-avtorom-neudobnogo-proshlogo-nikolaem-epple>. Accessed 6 July 2023 ["Общество в России раскололось. А русские, кажется, могут стать нацией отверженных. Как это исправить? Разговор с автором 'Неудобного прошлого' Николаем Эппле." <https://meduza.io/episodes/2022/03/15/obschestvo-v-rossii-raskololos-a-russkie-kazhetsya-mogut-stat-natsiyej-otverzhennykh-kak-eto-ispravit-razgovor-s-avtorom-neudobnogo-proshlogo-nikolaem-epple>. Дата обращения: 6 июля 2023].
- Paczkowski, Andrzej. *Wojna polsko-jaruzelska: stan wojenny w Polsce 13 XII 1981 — 22 VII 1983*. Warszawa: Prószyński i S-ka, cop., 2006.
- Skórzyński, Jan. *Okrągły stół. Wynegocjowany koniec PRL*. Kraków: Znak Horyzont, 2019.
- "Sandarmoch." <https://pines.mapofmemory.org>. Accessed 6 July 2023.
- "Skazhi Gordeyevoy: Nikolay Epplé: 'V etoy iyerarkhii sila vazhneye tsennostey.'" 17.05.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=T7UEcXDZiWU>. Accessed 6 July 2023 ["Скажи Гордеевой: Николай Эппле: 'В этой иерархии сила важнее ценностей.'" <https://www.youtube.com/watch?v=T7UEcXDZiWU>. Дата обращения: 6 июля 2023].

VDUD: “Kolyma — rodina nashego strakha” / “Kolyma — Birthplace of Our Fear.” 23.04.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=oo1WouI38rQ&t=7217s>. Accessed 6 July 2023 [вДудь. “Колыма — родина нашего страха” / “Kolyma — Birthplace of Our Fear”, 23.04.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=oo1WouI38rQ&t=7217s>. Дата обращения: 6 июля 2023].

“Weto Prezydenta do tzw. ustawy degradacyjnej.” <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/weto-prezydenta-do-tzw-ustawy-degradacyjnej,919>. Accessed 6 July 2023.

Żakowski, Jacek. *Rok 1989. Geremek opowiada, Żakowski pyta*. Wyd. II rozsz. Warszawa: Wydawnictwo Agora, 2008.